

проведення меліорацій були селянські господарства, але надмірна централізація кредитної послуги робила кредит недоступним для широкого загалу дрібних власників. Це не було так важливо допоки не почала розпадатися громада. Однак із початком цього процесу потрібно було вносити зміни до законодавства. Адже трансформація меліоративного кредиту вимагала перенесення центру уваги у сферу обслуговування кредитом із поміщицьких господарств на селянські. Потрібно було змінювати і процедуру отримання кредиту. У зв'язку з тим, що меліоративним фондом розпоряджалося Міністерство землеробства, отримання кредиту було обтяжливим і супроводжувалося масою витрат навіть для окремих поміщиків, не кажучи вже про селян-власників.

Таким чином, зволікання у створенні загальноімперського меліоративного кредиту в пореформений період загальмувало процес інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. До революції 1917 р. так і не було створено загальноімперського Меліоративного банку, проекти якого неодноразово обговорювалися на меліоративних з'їздах.

1. Бородаевский С.В. Кредит. – С.Пб., 1904.
2. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. – М., 1914.
3. Блиох И.С. Мелиорационный кредит и состояние сельского хозяйства в России и иностранных государствах. – С.Пб., 1890.
4. Морачевский В. Сельскохозяйственный кредит в России. – С.Пб., 1910.
5. Никольский Б.А. Мелиоративный кредит в России. – С.Пб., 1914.
6. Миклашевский И. Н. Мелиорации сельскохозяйственные / Энциклопедический словарь изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – 1896. – Т.ХІХ.
7. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988.
8. Высочайше утвержденное положение о судах на сельскохозяйственные улучшения от 29 мая 1900 г. / Полное Собрание Законов Российской империи. – III. – Т.XX. № 18695.
9. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДАК України). – КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. №244.
10. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. № 100.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – III. – Бессарабская губерния. – С.Пб., 1903.
12. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – VII. – Вольнская губерния. – С.Пб., 1903.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XV. – Киевская губерния. – С.Пб., 1903.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XXXI. – Подольская губерния. – С.пб., 1903.
15. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XXXVII. – Полтавская губерния. – С.пб., 1903.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XL. – Таврическая губерния. – С.Пб., 1903.
17. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLV. – Харьковская губерния. – С.Пб., 1903.
18. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLVI. – Херсонская губерния. – С.Пб., 1903.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLVII. –

- Черниговская губерния. – С.Пб., 1903.
20. Словарь иностранных слов. – 7-е изд. – М.: Русский язык, 1979.
21. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904 гг. – М.: Наука, 1980.
22. Земский В.Г. Обзор сельскохозяйственной деятельности земства // Хозяин. – 1895. – № 32.
23. Долгоруков П. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения // Аграрный вопрос. Сборник статей. – Часть 1. – М., 1906.
24. Проект „положения о ссудах на сельскохозяйственные улучшения” // Хозяин. – 1895. – № 10.
25. Доклад председателя высочайше утвержденной комиссии в 1888 г. по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения в пятилетие (1883–1887). – С.Пб., 1892.
26. Герсеванов М.Н. Об обводнении южной степной полосы России / Записки Императорского русского технического общества и свод привилегий выданных по департаменту торговли и мануфактур. – С.Пб., 1893.

Н.П. Лавріненко

ЦЕГЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО У МОНАСТІРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПІВДЕННІЙ КІЇВЩИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Останнє десятиліття минулого століття стало поворотним для всього православ'я, швидко було відновлено діяльність закритих радянською владою парафій. У той же час поступово, мов фенікси з попелу, почали відроджуватися православні монастирі. Відновлення чернецтва у ХХІ ст. робить актуальним дослідження господарської діяльності монастирів ХІХ ст., яке полегшить пошук шляхів економічного підґрунтя для благочинної діяльності обителів.

Одним із різноманітних напрямів господарської діяльності провінційних православних монастирів Київщини ХІХ ст. було цегельне виробництво, підтвердженням якого є згадки в монастирських архівах, свідчення жителів монастирських околиць та маса артефактів – цегли із маркуванням монастирських цегельн. Одночасно ми робимо спробу визначити особливості та значення монастирських цегельних заводів для економіки регіону та самих чернечих обителів.

Історіографія, присвячена господарській діяльності монастирів, обмежена загальноцерковними економічними дослідженнями дореволюційного періоду та розвідками ряду вчених, проведеними останніми десятиліттями. Питання діяльності цегельних виробництв при монастирях у них вивчаються дотично, та й то переважно при відомих монастирях імперії (Соловецькому, Валаамському і т.д.). Так, короткі відомості про цегельне виробництво при монастирях зустрічаються у працях відомих російських дослідників Д.І. Ростиславова [1] та В.А. Федорова [2, 75-76] та ін. Згадки про цегельні при монастирях Київщини зустрічаємо у роботах О.П. Крижанівського [3] та Ю.Ю. Маринівського [4]. Господарська діяльність монастирів як складової мікро- та макроекономічних систем варта уваги науковців і потребує ретельного дослідження.

Метою пропонованої статті є розкриття одного із напрямів господарської діяльності монастирів – цегельного виробництва. Об'єкт вивчення становлять

православні монастирі Київської єпархії, предмет – діяльність монастирських цегельних заводів.

Фіксуючи в монастирях регіону виробництво цегли, ми постаємо перед питанням класифікації такої діяльності. Під терміном “промисловість” у широкому розумінні маємо на увазі господарську діяльність людини, спрямовану на вироблення, перетворення та переміщення матеріальних предметів. Дореволюційні джерела розподіляють промисловість на три галузі: сільськогосподарську, добувну, переробну та гірничу. У вузькому значенні термін “промисловість” вживається на позначення обробної промисловості, тобто перероблення сировини в предмети, готові до вжитку [5, 440]. Виходячи з вищесказаного та аналізуючи господарську діяльність монастирів, ми можемо говорити про наявність у монастирських господарствах як сільськогосподарської, так і переробної промисловості. Виявом останньої саме слугували цегельні заводи при ряді монастирів регіону.

Виробництво товарної продукції у монастирських стінах мало стало традицію. Воно обумовлювалось історичними передумовами, внутрішніми традиціями та організаторськими здібностями настоятеля. У XVIII - на початку XIX ст. основним будівельним матеріалом Південної Київщини лишалася деревина. Саме тому виробництво цегли не набувало значного розмаху. Перші згадки про виробництво цегли при монастирях пов'язані з будівництвом цегляних, “кам'яних” храмів і датуються початком XIX ст. Так, у 1803 році Мотронинський Троїцький монастир для будівництва нової церкви підписав договір з майстром А. Чеменком про виготовлення 93 тис. штук цегли за 372 крб асигнаціями [4, 170; 6, 19].

Подібне цегельне виробництво діяло впродовж 1839 - 1844 рр. при Лебединському Миколаївському монастирі і було пов'язане з будівництвом “кам'яного” храму, дзвіниці та загорожі [7, 716]. Очевидно, ці виробництва мали тимчасовий характер, оскільки у джерелах наступних років вони не згадуються. Регулярні згадки про діяльність цегельень зустрічаються у справах останньої чверті XIX століття. Саме у цей час починається розбудова монастирських культових та господарських споруд. У той же час у регіоні поступово зростає й попит на цеглу. Хоча у більшості випадків виробництво цегли стимулювалося власними потребами в будівельному матеріалі, продукція цегельних заводів поступово ставала товаром.

Схема будівництва цегельного заводу зводилася до укладання контракту з майстром, де зазначалися умови будівництва горна та накриття для виробництва цегли-сирцю. Визначалися умови найму робітників, права та обов'язки майстра-підрядчика і вимоги щодо якості цегли. Після підписання контракту майстер зі своїми робітниками розпочинав будівництво необхідних споруд на задалегідь визначених монастирських глинищах. Тобто, монастирські цегельні повністю обслуговувалися найманими, за посередництва майстра, робітниками – жителями навколишніх сіл [11, 86].

Як правило, цегельні заводи будували якнайближче до обителі, щоб максимально зменшити витрати на транспортування цегли. Про його вартість свідчить приклад Жаботинського монастиря, який для будівництва “просфорні” у 1870 р. платив за доставку

з власного заводу випаленої цегли на відстань близько 1 км по 70 коп. сріблом за кожну тисячу [8, 1].

У разі недотримання підрядчиком умов контракту, монастир шукав іншого майстра. Пошук майстра був у край відповідальною справою, оскільки від його кваліфікації залежало річне виробництво будівельного матеріалу для обителі. Некваліфікований підрядчик позбавляв монастир частини запланованих прибутків, що іноді траплялося. Так, біля Жаботинського монастиря черкаський міщанин Г. Задувайло у 1872 р. зобов'язався побудувати піч і виробити 200 тис. штук цегли. Однак ні кількість, ні якість цегли не відповідали вимогам монастиря [9, 1-2].

Власні цегельні були в п'яти із десяти православних монастирів регіону: Мотронинському Троїцькому, Жаботинському Онуфріївському, Мошногірському Вознесенському, Корсунському Онуфріївському, та Лебединському Миколаївському монастирях.

У Мошногірському монастирі цегельний завод почав діяти у 1872 році, він складався з англійської випалювальної печі на 42 тис. штук, сараю для вироблення цегли-сирцю завдовжки в 25 сажень. Крім того, на заводі був будинок для управляючого та бараки для робітників. Подібний цегляний завод було запущено у 1875 р. на монастирському “шполянському хуторі”. Тут теж була англійська піч, хоча і трохи меншої потужності – на 27 тис. штук [10, 4-5 зв.].

Вимоги до розмірів цегли та її якісних пропорцій визначались у кожному окремому випадку. Скажімо, згаданий вище майстер Г. Задувайло у 1872 р. виготовляв цеглу розміром 1,5 x 3 x 6 вершків (1 вершок = 44,449 мм), а вже наступного року там само, але інший майстер виробляв цеглу розміром 1 x 1,5 x 3,125 вершка [9, 8].

На початку XX ст. у Жаботинському монастирі виробляли цеглу усталеного розміру – 6,3/4x3,1/8x6/8 вершка й відхилень не спостерігається. Практика цегельного виробництва у цьому монастирі мала глибокі традиції. Згадки про монастирську цегельню зустрічаються серед монастирських документів із 70-х рр. XIX ст. Так, у 1870 році цей монастир найняв для виготовлення 100000 цегли на монастирські потреби жителя с. Плєскачівка Ілька Яковича Бездітного. Наведемо частину контракту, підписаного майстром І.Я. Бездітним та настоятелем Жаботинського монастиря ігуменом Афанасієм:

1. Виготовити 100000 цегли з монастирської глини “близь прежде бывшего кирпичного завода” на вказаному мені місці.

3. Зобов'язуюсь збудувати найнятими мною людьми з монастирського лісу на вказаному мені місці сарай для роботи, піч для випалення цегли з виробленого мною сирцю. Також вимішування глини, підвезення піску та води, завантаження та вивантаження цегли повинні виконуватись моїми людьми...

5. За всю роботу я маю отримати від монастиря по 2 крб сріблом із кожної тисячі цегли відданої монастиреві [8, 1].

У контрактах обов'язково визначалися права підрядчика на продаж виробленої продукції. Причому монастирі не дозволяли без згоди настоятеля продавати цеглу з заводу (ретельно дотримувалось). Усі операції проводилися через монастирську канцелярію, тобто цегельні заводи були не окремими

структурними одиницями, а невід'ємною частиною монастирського господарства.

З'ясовуючи собівартість виготовлення цегли для монастиря, варто враховувати інфляційні процеси, які виявлялися як у зростанні вартості виготовлення товару, так і у зростанні ціни на цеглу. Якщо у 1870 р. вартість робіт становила 2 крб, то у 1873 р. – 3 крб за кожну тисячу випаленої та по 1,5 крб за тисячу сирцю. Станом на 1911–1912 рр. вартість виготовлення сирцю на монастирських заводах зросла до 4 крб, а випаленої цегли – до 5,5 крб за тисячу [11, 155; 12, 26–27; 9, 3–4].

Ринкова ціна цегли на початок XX ст. по Російській імперії становила 14–15 крб за тисячу, а вартість виготовлення – 7–8 крб, що давало прибуток близько 100 % [13, 129–144]. Як ми зазначили вище, в монастирських цегельних заводах виробництво цегли коштувало 5,5 крб. Водночас вартість тисячі становила 18 крб сріблом, тобто прибуток становив 325 % [8, 155]. Причиною такої прибутковості монастирських цегельень була висока якість продукції та дешевизна робочої сили в регіоні.

Робітники чоловічої статі отримували за день роботи (виготовлення від 1000 до 1500 цеглин) 1 крб, а жінки – 80 коп. Машинне виробництво здешевлювало собівартість виготовлення тисячі до 52 коп., хоча вимагало вкладання близько 10000 крб для закупівлі машини і постійних амортизаційних витрат. У результаті собівартість незначно відрізнялась, а це, у свою чергу, сповільнювало впровадження машин [13, 129–144].

Цеглу із монастирських цегельень легко визначити за оригінальним маркуванням. Скажімо, цеглу із Жаботинського монастиря легко визначити за наявністю на одній зі сторін літер, які позначають монастир – „О” та „М” (Онуфрійський монастир). Цегла, вироблена у славнозвісному Мотронинському монастирі, мала маркування „ММ” та „МТМ” (МоТронинський Монастир). Цікаво, що клеймо „МТМ” зустрічається на більш пізніх зразках цегли, що пояснюється появою цегли Мошногірської обителі з однаковим маркуванням „ММ”. Цеглу, яку ми знаходимо не лише на подвір'ях монастирів, а й в навколишніх селах та м. Черкаси ми й через сто років із певністю можемо охарактеризувати як високоякісну. Порівняно висока добротність продукції (будівельної цегли мало бути – 50 %, „залізняку” та „напівзалізняку” – по 25 %) була наслідком наявності високоякісної сировини і кваліфікації майстрів. Добра слава про репутацію монастирських цегельень збереглася до сьогодні.

Існування цегельних заводів при монастирях свідчить про потужність монастирських господарств у цілому. Якщо врахувати, що цегельні постійно діяли лише при двох із дев'яти заштатних монастирів Київської єпархії, то порівняно з губернськими показниками такі цифри мали пристойний вигляд. За статистичними даними 1900 р., в Україні в цілому діяло 197 цегельних заводів, з яких 45 розміщувалися в Київській губернії [14, 39]. Тобто 11,1 % цегельного виробництва припадало на монастирські господарства.

Аналіз джерельної бази свідчить, що виробництво цегли у монастирських господарствах уже в останній чверті XIX ст. набуло рис промислового, товарного виробництва, що, безумовно, пов'язано з соціально-економічними змінами в державі. На початку XX ст.

цегельні заводи через зростання попиту на свою продукцію стають високорентабельними. Таким чином, цегельне виробництво в монастирях Південної Київщини повністю забезпечувало власні потреби та працювало на ринок і становило одну зі статей монастирського прибутку.

Монастирські господарства, завдячуючи колективному господарюванню та використанню найманої праці, швидко орієнтувалися в нових капіталістичних умовах. Монастирські господарства, а разом із ними й цегельні заводи, були місцем постійних чи тимчасових заробітків для навколишнього населення.

1. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. – С.Пб., 1876.
2. Федоров В.А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – М.: Русская панорама, 2003.
3. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному житті Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.). – К., 1991.
4. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минушина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997.
5. Свєшніков М.І. Промышленность // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1898. – Т. 25. – Кн. 49.
6. Центральний Державний Історичний архів України у м. Києві. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 22.
7. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864.
8. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 149. – Оп. 1 – Спр. 134.
9. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 233.
10. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 134.
11. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 138.
12. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 135.
13. Крупкий А.К. Кирпичное производство // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1895. – Т. 15. – Кн. 29.
14. Несторенко А.А. Очерк истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. – М.: Госиздат. политической литературы, 1959.

А.І. Лохматова

ЗЕМЕЛЬНО-РОЗПОДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГРОМАД ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Серед безлічі проблем, пов'язаних з історією селянської громади, питання про регулювання нею поземельних відносин становить безсумнівний науковий інтерес. Земельно-розподільна функція була однією з основних серед інших функцій, що виконувала селянська громада. Для регулювання поземельних відносин між селянами громада застосовувала переділи землі, які стосувалися не тільки економічних, але й соціальних відносин. З'ясування впливу громади на характер і особливості поземельних відносин допомагає визначити її місце в системі післяреформеного селянського самоврядування.

Общинна земельно-розподільна практика постійно вивчалася дослідниками сільського господарства післяреформеного періоду. Народники В.С. Пругавін, К.Р. Качоровський [1] трактували громаду як земельний союз, головна мета якого –